

Лойко Лариса

**ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЕТНІЧНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ:
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД СТВОРЕННЯ
ТА ДІЯЛЬНОСТІ**

Історія громадських організацій етнічних меншин на території сучасної України починається задовго до виникнення незалежної української держави. Точніше, передісторія, адже між тими організаціями, які існували за часів, наприклад, царату і радянської влади, і тими, що існують сьогодні, генетичного зв'язку практично немає. Останні майже стовідсотково виникли вже після здобуття незалежності, або, максимум, напередодні цієї події. Суттєво відрізнялись і соціально-політичні умови діяльності цих організацій. Але типологічно такі інституції подібні, а тому заслуговують на увагу в процесі дослідження формування громадянського суспільства в Україні, зокрема його етнополітичного виміру.

Мета цієї статті – проаналізувати характерні риси громадських організацій етнічних меншин, що діяли на території сучасної України наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя

Перш за все зазначимо, що в період, коли українські землі входили до складу інших держав, до розряду етнічних меншин потрапляли й українці. Отже, українські громадські та національно-культурні організації, а також політичні партії тієї епохи цілком можна зараховувати до розряду досліджуваних нами інституцій етнічних меншин. Розвиток громадської самоорганізації в Україні має давні корені. Так, ще у ХІХ ст. створювалися суспільно-культурні “товариства письменності” і “тверезості”, існували “Галицько-Руська матиця” на Галичині, “Руська бесіда” на Буковині, “Прашевское литературное заведение” на Закарпатті. У 1868 році у Львові була заснована славнозвісна “Просвіта”.

Проте, зважаючи на політологічний, а не історичний характер нашого дослідження, ми не будемо відтворювати їх історію. До того ж діяльність національно-культурних організацій та українських політичних партій у наш час активно досліджується вітчизняними істориками. У контексті ж нашої теми достатньо підкреслити факт їх існування, а головну увагу зосередити на організаціях тих етнічних груп, які в сучасному українському суспільстві не є домінуючими.

У дореволюційний період в Україні (як в її російській частині, так і на теренах Австро-Угорщини) існувала досить широка практика створення національних громадських організацій (релігійного, просвітницького, культурного, благодійного та інших напрямів), а також політичних партій. Наприклад, у ХІХ ст. дедалі частіше створюються *єврейські* організації більш сучасного характеру, порівняно з традиційними обшинними структурами. Їх створювали як молоді ініціативні люди, так і досвідчені фахівці – правознавці, громадські діячі та меценати.

Так, перші центри руху реформованого іудаїзму – Гаскали – виникають на початку ХІХ ст. саме в Східній Європі і, зокрема, – в Одесі¹. У 1870-ті роки там самл, в Одесі, помітною була діяльність товариства з поширення просвіти серед євреїв². У 1881–1882 роках (після перших погромів) у деяких містах Росії виникли товариства, метою яких була організація переселення євреїв до Палестини (одне з перших – у Кременчуці). Найактивнішою була організація “Білу”, створена 1881 року студентами Харківського університету. Саме нею було організовано “першу алію”, – щоправда, з 300 членів організації виїхало 100, а дісталися до Палестини лише 16, там вони утворили першу трудову колонію за типом кібуців³. В Одесі з 1884 до 1914 р. (зареєстрований лише в 1890) діяв комітет “Ховеве Сіон” зі схожими завданнями⁴.

Євреям завдяки їхньому високому рівню самоврядування була властива різноманітність об’єднань, що займалися громадською, просвітницькою, благодійницькою діяльністю. У 1905 р. було створено декілька Комітетів допомоги жертвам

погромів. На чолі одного з таких єврейських товариств був Е.Гінзбург – відомий філантроп, який створив просвітницьке товариство, що займалося поширенням освіти серед євреїв, боротьбою за їхні громадянські права і називалося “Общество полноправия еврейского народа” (1908 р.). У Києві існував також “Еврейский товарищеский союз” (з 1908 р.), у якому брали участь відомий єврейський юрист та публіцист І.Оршанський та відомий єврейський суспільний діяч, адвокат О.Грузенберг. У ці роки в діяльності єврейських товариств особливою акцент ставився на вирішенні суспільно-політичних проблем, що пояснюється правовим становищем народу. На початку ХХ ст. в Україні були створені також суто просвітницькі організації євреїв. Зокрема, товариство “Просвіта” (1908 р.), яке мало Київське та Катеринославське відділення. Крім поширення освіти серед євреїв, розвитку культурних традицій, Товариство займалося добродійністю⁵. Після пом’якшення цензурних перешкод 1908р. у Києві було створене єврейське Літературне товариство. Воно мало сприяти розвитку наукової та художньої єврейської літератури на давньоєврейській та розмовно-єврейській мовах. Хоча товариство створювалося у Києві, районом діяльності у статуті зазначалася вся Російська імперія. Для досягнення мети товариство організовувало різноманітні вечори, бесіди і читання єврейською та російською мовами, влаштовувало концерти⁶.

Особливого значення в царській Росії набуло, як відомо, польське питання. ХІХ століття відоме не тільки існуванням автономного Царства Польського, але й безжалісним приборканням двох польських повстань (1830–1831 та 1863 років). Польки взагалі були однією з найчисленніших меншин імперії (4,5% населення), при цьому рівень національної самосвідомості був також чи не найвищим. Свідченням цього стало, зокрема, досить раннє створення польських національно-культурних організацій. Ще у 1817 р. у Львові польським просвітником та істориком графом Ю.М.Оссолінським було засновано “Оссолінеум”, або “Святиня національних пам’яток” –

культурно-освітня установа, в якій часто працював Іван Франко та інші діячі української культури. Інститут Оссолінських мав бібліотеку, музей, друкарню і був головним польським науковим і мистецьким осередком. У Львові діяли такі громадські організації, як Товариство природників імені Коперника, Історичне товариство. Новим осередком польської культури та освіти став заснований у 1805 р. Кременецький ліцей. У Києві напівлегально існувала філія поширеної в Польщі організації “Полонія” (з 1848 р.). До неї входили польські поміщики краю, представники інтелігенції. Офіційною метою організації була допомога освітнім організаціям, розвитку культурного життя поляків. Потаємною метою “Полонії” було пропагувати ідеї відродження і незалежності Старої Польщі. У межах “Полонії” були створені молодіжні польські організації (“Сокол”), виходила газета “Киевский денник”⁷.

Перша централізована польська національно-культурна організація на Буковині була створена у 1869 р. Її діяльність спиралася на статут, затверджений крайовою владою. Організація називалася “Товариство польської братньої допомоги у Чернівцях”. У 1870-х роках Товариство дало початок іншим громадським організаціям і товариствам: “Читальня Польська”, “Товариство академіків польських у Чернівцях”, “Огніско”, політичне товариство “Буковинське коло польське”, гімнастичне товариство “Сокіл”, “Польська каса залікова”, “Товариство народної школи”. У 1906 р. в Чернівцях відкрився Польський народний дім.

Влада ставилася до громадських об’єднань, національних товариств, союзів національних меншин залежно від їхньої національної належності і, особливо, від цілей таких об’єднань. Так, ті національні товариства, що ставили собі за мету національне виховання, заборонялися. Наприклад, польське товариство “Освята”, яке було створене у 1904 р. задля “просвіти поляків, розвитку культури шляхом відкриття шкіл, читалень, проведення різноманітних вечорів, організації сімейного відпочинку”, було закрито постановою уряду, який вбачав у

діяльності товариства “проведення тенденційних (національно-патріотичних) поглядів серед молодого покоління, а також пропаганду полонофільських ідей та настроїв”. Після закриття “Освяти” основні напрями її діяльності були продовжені у відкритих у Львові польських клубах “Огніво” і “Огнівка”. Вони мали філії у Києві, Одесі, Умані, тобто місцях проживання значної кількості поляків. Однак офіційні органи управління побачили в діяльності “Огніва” і “Огнівка” як гуманітарні, так і політичні цілі і дійшли висновку, що “організації мають на меті об’єднання осіб польського походження на ґрунті національних інтересів, що не відповідає основам російської державності”. Саме через це було заборонено діяльність Рівненського польського громадського зібрання, Житомирського жіночого гуртка, Славутського польського товариства та ін.⁸

Губернські присутствія, створені у 1906 р., старанно вивчали проекти статутів бажаючих зареєструвати об’єднання і відкидали спроби формування польських організацій. Робилося це як з політичних міркувань, так, можливо, і тому, що жодне товариство не спрямовувало діяльність чи то на ознайомлення з українською (російською) культурою, чи на будь-яку взаємодію, співпрацю. Із світських організацій, діяльність яких пильно контролювалася місцевою владою і особисто губернатором, в Україні діяли: Луцьке польське зібрання “Будинок польський” (з 1906 р.), “Братська допомога” в Умані (з 1906 р.), “Польський дім” в Одесі (з 1908 р.)⁹.

Водночас в Одесі діяло польське літературне товариство “Ліра” (1906). Після утворення польського “Общества любителей искусств” воно розпочало активну діяльність, спрямовану на “насадження і розвиток серед польського населення Києва і Київської губернії культу мистецтв”. Товариство досягло успіхів в отриманні урядових дозволів на постановку публічних та приватних спектаклів польською мовою, організовувало музичні вечори, галереї, бібліотеки.

Традиційно розвинутим було суспільне, громадське й культурне життя у *німецьких* колоніях.

У Київській губернії у 1907 р. почало діяти “Киевское немецкое общество” (колишнє “Киевское певческое общество”), метою якого було “збереження і розвиток німецької культури, традицій, освіти і мови, виключали будь-які політичні та релігійні питання”. Із подібною метою були утворені “Южно-Русское немецкое общество” (Одеса, 1906 р.), і “Юго-Западное немецкое общество” (Київ, 1908 р.). Діяльність останнього було спрямовано на підтримку німців, що проживали у Київській, Подільській, Волинській, Полтавській, Чернігівській губерніях. У межах товариств були утворені каси взаємодопомоги, надавалися кредитні позики. Цікаво, що у напрямі розвитку німецьких шкіл передбачалося “вивчення там російської мови і викладання нею географії та історії Росії”. На початку ХХ ст. у німецьких колоніях в Україні діяли також Менонітське товариство заохочування освіти, Нейфредентальське товариство поселенців, Товариство допомоги при Київському реальному училищі та інші¹⁰. На відміну від більшості польських та єврейських товариств, членами німецьких товариств могли бути лише особи німецького походження без обмежень стану і статі.

Значну кількість товариств культурно-просвітницького спрямування організовували чехи. Так, першим у 1891 р. було утворене чесько-слов'янське товариство “Бесіда” у Києві. Товариство мало стати центром культурного життя не лише чехів, що перебували в Києві, а й усіх чеських колоністів Росії. Метою товариства мала бути також підтримка чехів у приєднанні до православ'я, беручи до уваги великий вплив з боку католицької церкви. Товариство займалося також будівництвом православних церков, заснуванням шкіл, бібліотек, виданням книг чеською та російською мовами, вело благодійницьку діяльність. У 1908 р. в Києві почало працювати Товариство імені Яна-Амоса Коменського, при якому було відкрито чеську гімназію. Ще одне чесько-слов'янське товариство почало свою діяльність у 1915 р. також у Києві. Його метою було об'єднання та координація діяльності усіх чеських товариств в Україні та створення своєрідного слов'янського братства. Крім цього –

захист інтересів чехів і словаків, що перебували на території Росії. Для досягнення мети передбачалася допомога діючим товариствам, утворення нових, розширення культурної, благодійницької діяльності. 1916 р. у Києві відкрився всеросійський з'їзд чесько-слов'янських товариств в Росії. На ньому розглядалося питання про відокремлення від Габсбурзької монархії всіх слов'янських народів, про розвиток державних відносин між Росією і Чехією¹¹.

Перші етнічні товариства *румунів* виникли у другій половині XIX ст. за часів перебування Буковини у складі Австро-Угорської імперії. У 1862 р. румунська інтелігенція Буковини створила Товариство румунської культури і літератури на Буковині. На його базі виникли численні румунські громадські організації, студентські товариства, музичні гуртки. Вони існували до червня 1940 р., коли Буковина увійшла до складу СРСР.

Загалом перед революційними подіями 1917 р. в Україні діяло 320 єврейських, 202 польських, 166 українських, 15 спільнослов'янських, 12 німецьких, 8 чеських громадських об'єднань. Тільки єврейських партій налічувалося 14¹².

У період нетривалого існування відносно незалежної української державності були зроблені важливі кроки в становленні нових засад державної політики щодо етнічних меншин, які сприяли подальшій активізації їх громадських інституцій. Значний внесок у цю справу зробив голова Центральної Ради М. Грушевський, який шукав розумні засади співіснування українців та неукраїнців в єдиній українській державі. Рішуче виступаючи проти гасла М. Міхновського “Україна для українців”, він допускав існування в Україні неукраїнських народностей, які будуть разом з українцями “працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі”. Відповідно, самі українці мають “упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих Українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні, і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами, разом з Українцями”¹³. Грушевський таким чином розглядав етнічні

меншини як повноправні складові частини українського етнополітичного організму. “Повнота національного життя, – писав він у статті “Народностям України”, – котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх значення до свobodного розвитку своєї культурної і національної стихії”¹⁴. У цій же статті окреслювалися й ті конкретні заходи, які найближчим часом мала намір здійснити Центральна Рада з метою задоволення національно-культурних потреб неукраїнських народностей. Йшлося, зокрема, про пропорційне представництво національних меншостей в органах місцевого самоврядування, прийняття їхньої мови “в зносинах з урядами і органами самоуправи” в тих округах, де такі народності становили певний національний мінімум, проте, що у місцях компактного проживання неукраїнського населення учням буде надано змогу вчитися рідною мовою, що всі етнічні та релігійні групи дістануть право створювати свої культурні і релігійні товариства та установи і “доставати для них підмоги з автономного скарбу України”¹⁵.

Захищати інтереси національних меншин в першому українському уряді – Державному Секретаріаті – мало Державне Секретарство міжнародних справ, при якому було три замісники – з російських, єврейських і польських справ. У листопаді 1917 р., після III Універсалу, яким було проголошено, зокрема, національно-персональну автономію, вони набули статусу Генеральних секретарів. Генеральний секретар з єврейських справ М. Зільберфарб виклав у зверненні до єврейського народу таку програму: місцеві общини як основа майбутнього місцевого самоврядування, створення мережі просвітницьких організацій, культурних установ, надання єврейській мові рівних прав з іншими¹⁶.

В УНР були здійснені законодавчі кроки, спрямовані на інституціоналізацію основних етнічних меншин шляхом утворення національно-культурних автономій. Йдеться, зокрема, про Закон “Про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад” від 2 грудня 1917 р. (такі ради утворювалися “для завідування всіма єврейськими національними

справами та установами” у місцевостях компактного проживання євреїв” — ст. 1¹⁷, і, звичайно ж, Закон “Про національно-персональну автономію” від 9 (22) січня 1918 р. Одним із теоретиків і авторів цього закону був уже згаданий М.Зільберфарб. Зокрема, згідно з цим законом у квітні 1918 р. було утворено Єврейську національну раду, а в листопаді пройшла 1-а Сесія Єврейських національних зборів. Закон про національно-персональну автономію включений до Конституції УНР як 8-а глава. Його дія припинялася під час урядування гетьмана Скоропадського (були скасовані і національні міністерства), знову відновлювалася в часи Директорії, і остаточно Закон втратив чинність з приходом радянської влади.

Після приходу до влади більшовиків та утворення Радянського Союзу, до складу якого увійшла Українська Соціалістична Радянська Республіка, декларації про “права народів Росії” (Декларація від 2 листопада 1917 р.) реалізовувалися суперечливо, і особливо це стосувалося реалізації прав на утворення національно-культурних об’єднань та національних автономій. Уже з перших років радянської влади стала формуватися суспільна думка про національні меншини як політично ненадійну силу, “п’яту колону”, про їхні зв’язки з різними “контрреволюційними центрами”¹⁸. Власне, з приходом радянської влади починається своєрідна процедура заміни громадсько-політичних організацій, так би мовити ворожого класового характеру, на нові, суто пролетарські. Так, наприклад, утворена в червні 1918 року єврейська культурно-просвітницька організація “Культур-Ліга” утримувала (станом на 1920 р.) 20 культпросвітницьких закладів, гімназію, 2 бібліотеки, педагогічний музей, музичну школу, видавництво та ін. Але вже в 1923 р. евсекція Київського губкому КП(б)У взяла під своє керівництво Центральну єврейську бібліотеку, художню студію і музичну школу. До 1925 р. “Культур-Ліга” втратила майже всі свої установи¹⁹, її голова — колишній міністр М.Зільберфарб — ще в 1921 р. емігрував до Польщі, де намагався продовжити діяльність організації, очоливши видавництво у Варшаві²⁰.

У перші роки радянської влади єврейській партії ставили питання про створення Комісаріату у справах єврейської культури. Але це прохання було відхилено Політбюро ЦК КП(б)У в квітні 1919 р.²¹. Проте у 1921 р. при НКВС було утворено Відділ нацменшин, а в 1924 р. – Центральну комісію нацменшин (ЦКН) при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті, а також її органи при губернських та окружних виконкомах. Також при Наркомосвіти ще на початку 1921 р. було утворено Раду нацменшин на правах відділу. У 1927 та 1930 роках були проведені дві Всеукраїнські наради з роботи серед нацменшин. У травні 1930 р. відбулася Всекримська нарада національних меншин.

У своїй доповіді на першій Всеукраїнській нараді Голова ЦКН при ВУЦВК А.Буценко звертав увагу на необхідність упровадження серед нацменшин уже поширених на той час радянських громадських організацій: комнезамів, сільських і міських товариств взаємодопомоги, жіночих зборів²². Зокрема, із загальної кількості 11 174 комнезамів у 1927 році було 318 російських, 120 польських, 31 єврейський, 197 німецьких, 45 болгарських, 72 молдавські, 9 чеських, 29 грецьких²³. Існувало також 483 національні клуби, 476 сільбудів, 658 хат-читалень, 1641 лікнеппункт²⁴. Станом на 1925 рік в Україні працювало 53 єврейські, 12 польських, 6 латиських, 1 чеський робітничі клуби, 56 німецьких, 19 єврейських, 19 болгарських сільських будинків культури; 163 німецькі, 86 польських, 57 єврейських, 26 болгарських, 3 чеські, 1 вірменська хати-читальні; 83 німецькі, 47 єврейських, 40 польських, 7 чеських бібліотек²⁵. Відзначалась активна робота таких організацій, як Товариство сприяння земельному облаштування трудящих євреїв (ОЗЕТ) та Товариство сприяння поширенню ремісничої та землеробської праці серед євреїв (ОРТ) (залучення єврейських поселенців до землеробської праці на півдні України розпочалося ще на початку XIX ст., за часів Російської імперії, цьому активно сприяли різні благодійні організації, зокрема – Єврейське колонізаційне товариство²⁶), а також утворене в 1926 р. Товариство

сприяння розвитку єврейської культури (ГЕЗКульт)²⁷. “Треба широко використовувати самодіяльність нацменшостей у культурному будівництві”, – закликав А.Буценко²⁸. До речі, існують документи, які засвідчують, що органи влади доводили конкретні завдання щодо охоплення членством у громадських об’єднаннях (партія, комсомол тощо) представників національних меншин. При цьому відсоток членства мав відповідати питомій вазі тієї чи іншої меншини (крім євреїв та росіян) серед населення України²⁹.

Під партійним контролем, але в умовах певної “широти” національної політики у 20-ті роки, наприклад, у Харкові були створені і активно працювали етнічні клуби. Найчисельніші з них мали свої видавничі органи (болгарська газета “Серп і Чук”, єврейська “Дер Штерн”, німецька “Дас Ноє Дорф”). Працював також міжнародний “Балканський клуб”, де існували болгарська, сербська, бессарабська, грецька секції³⁰. Також у Харкові діяли польське культурно-просвітницьке товариство “Праца” та культурно-просвітницька організація “вірменська колонія”. Тут були створені вірменський клуб, школа на 90 учнів, просвітницька організація “Хабтан” (Харківське товариство трудящих-вірмен), виходила газета “Кармир угір” (“Червоний шлях”). По одній вірменській школі було відкрито у Києві та Одесі, 12 шкіл нараховувалося в Криму. У Києві як культурно-просвітницьке товариство існував “Будинок народів Сходу”, який об’єднував представників кількох національностей.

У 1920-х рр. видавалися журнали “Рома зоря” (“Циганська зірка”), “Нево дролі” (“Новий шлях”). Тоді ж діяла невелика, але активна група циганських письменників. У ці роки Наркомосвіти субсидував діяльність цілої низки національних установ: єврейські журнал “Ді Ройте Велт”, державний театр, музична та художня школи, польська драматична студія, німецькі педагогічний та дитячий журнали, польський дитячий журнал, єврейські педагогічний і дитячий журнали, Будинок народів Сходу, грецький відділ при Маріупольському музеї, єврейська студія “Ройте Блде”, єврейська літературна асоціація, асоціація німецьких

сільських письменників, асоціація російських письменників “Октябрь”, експериментальні єврейська та польська школи тощо³¹.

За даними з різних джерел у 1929 р. в Україні налічувалося 3564 школи з іншими (крім української) мовами навчання, серед них – 1539 з російською, 786 – єврейською, 628 – німецькою, 381 – польською, 16 – молдавською, 8 – татарською, 2 – асирійською. Підготовку спеціалістів здійснювали 60 середніх спеціальних навчальних закладів, зокрема індустріальні, сільськогосподарські, педагогічні, а також Київський польський та Одеський німецький інститути народної освіти, 5 єврейських відділень у вищих навчальних закладах, а також спеціалізовані відділення у навчальних закладах³².

Отже, відома політика “коренізації” стосувалася не тільки підвищення суспільно-політичної ролі титульних націй радянських республік, а й національних меншин. У цьому напрямі працював і Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. “Про заходи щодо забезпечення рівноправ’я мов і сприяння розвитку української мови”³³. Ще яскравіше це виявилось у національно-територіальному будівництві радянської держави 20–30-х років. Пояснюючи партійно-державну політику в цій сфері, вже згаданий радянський посадовець А.Буценко, зокрема, дає таке тлумачення: “У СРСР нацменшиною може бути тільки частина нації, нація в цілому в СРСР національною меншиною бути не може. В окремих же республіках національною меншиною є більш або менш значна частина нації, незалежно від величини та державної організації останньої. Нам значно легше і зручніше *обслуговувати національні меншини* (курсив наш – Л. Л.) у культурному відношенні тоді виникає можливість виокремлювати ці національні меншини в самостійні адміністративно-територіальні одиниці, чи то сільради, селищні ради чи райони”³⁴.

Підкреслені слова допомагають зрозуміти, що національне районування було фактично одним з напрямів загального одержавлення суспільства, побудови патерналістської

держави, в якій не залишається місця для самодіяльного громадянського суспільства. Втім, поштовхом до нього була ще можлива на початку 20-х років критика прорахунків і помилок у національній політиці. Адже реформа адміністративно-територіального поділу 1922–1923 років проводилася, незважаючи на національний склад населення. Це призводило до розірвання мовно-культурних та господарських зв'язків, занепаду традиційних форм господарської діяльності. Наприклад, 25 волостей, де німецьке населення проживало компактними групами, опинилося в оточенні адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням³⁵. Усе це викликало протести представників нацменшин. Центральне бюро німецьких секцій при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У в 1924 р. заявило: “Безжалісне проведення районування, де не бралися до уваги культурна та господарська особливості нацменшин, не тільки не привело до зміцнення радянської державності, а й навпаки, штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору”³⁶.

На IV сесії ВУЦВК у лютому 1925 р. було ухвалено спеціальну постанову “Про низове районування”, яка орієнтувала на створення національних районів та рад. Уже у 1926 р. в Україні було утворено 891 національну сільську та селищну раду (306 російських, 228 німецьких, 137 польських, 117 єврейських, 43 болгарські, 30 грецьких, 14 молдавських, 12 чеських, 2 білоруські, 1 шведська), а також 11 національних районів, із них — 7 німецьких, 3 болгарські, 1 польський. На 1928 р. було 23 національні райони, 1007 національних сільрад і 92 селищні ради, організовано 85 національних судів³⁷. Станом на 1931р. існували 1121 національна рада, з них 450 російських, 254 німецькі, 151 польська, 156 єврейських, 16 молдавських (без АМСРР), 12 чеських, 45 болгарських, 30 грецьких, 4 білоруські, 3 албанські; а також 26 національних районів: 9 російських, 7 німецьких, по 3 болгарські, грецькі, єврейські, 1 польський (планувався ще один)³⁸.

Національно-адміністративне районування розцінюється в новітніх публікаціях як пропагандистсько-ідеологічний маневр, що мав штучний характер. Відзначається примусовий і

вибірковий характер утворення національних одиниць: “Ці одиниці мали не стільки захищати економічні та культурні інтереси національних меншин, скільки сприяли їх соціальному розширенню, виявленню класово ворожих елементів, бути опорою радянської влади”³⁹.

Утворення національних районів, селищних і сільських рад національних меншин було одним з напрямів так званої політики коренізації, яка проводилася, зокрема, і в радянській Україні (як і в інших республіках) і включала в себе українізацію партійно-державного апарату республіки, поширення української мови і поживлення культурного життя українського народу. Але політика коренізації тривала недовго. Вже в середині 30-х років вона змінилася політикою боротьби з “національними ухилами”, результатом якої стало практично повне знищення будь-яких проявів не тільки національно-територіальної, але і національно-культурної автономії національних меншин, а в деяких випадках – спроба знищення самих цих меншин. Першими до розряду “ворожих націй” потрапили поляки й німці.

У 1934 р. на підставі відповідних постанов керівних органів КП(б)У розпочалася чистка педагогічних кадрів шкіл нацменшин від “антирадянських елементів”. “Штучно” створені національні навчальні заклади підлягали ліквідації або переведенню на українську чи російську мову навчання. Так, у постанові політбюро ЦК КП(б)У “Про польські школи” (вересень 1935р.) зазначалося, що польські націоналісти штучно утворили ряд польських шкіл у районах, де переважало українське населення, до того ж вони виявилися “засміченими” польськими націоналістами. Слід зауважити, що “чистка” польських національних навчальних закладів здійснювалася на тлі судових процесів над учасниками “Польської організації військової”⁴⁰, якій взагалі приписувалося намагання поширити вплив націоналістичних кіл, зокрема в Мархлевському польському національному районі.

У грудні 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про німецькі райони”, яка відкрила шлях не тільки для

ліквідації цих утворень, але й для масових чисток та репресивних акцій, включаючи й насильницьку депортацію німців та поляків. Відомий історик С.Кульчицький зауважує, що у зв'язку з ліквідацією в 1934–35 роках прикордонних національних районів – Мархлевського (польського) і Пулинського (німецького), а також польських сільрад у Вінницькій області – було розпочато депортації за національною ознакою. Спочатку висилали окремі родини за стандартними звинуваченнями соціально-класового характеру, а в 1936 р. було здійснено першу масштабну депортацію німців і поляків з України до Казахстану – близько 70 тис. осіб⁴¹.

У контексті нашої теми зазначимо, що важливу роль в обґрунтуванні цих дій відіграло “викриття” діяльності відповідних (досить часто міфічних) організацій національних меншин (“антирадянських”, “підпільних” і т. ін.). Так, наприклад, у 1938 р. було розкрито справу “Болгарської контрреволюційної організації”. Того ж року в Умані були репресовані і розстріляні члени громади брацлавських хасидів як “учасники антирадянської організації”⁴². Подібні репресії продовжувались і в післявоєнні роки. Так, наприкінці 40-х років були репресовані члени Єврейського антифашистського комітету, який активно і плідно діяв з 1941 р. У 1949 р. мешканці села Огородне Белградського району намагалися створити організацію, щоб висунути перед владою вимоги національного характеру. Але спроба не вдалась, організатори на чолі з П.І.Недовим були засуджені⁴³.

Таким чином, у тоталітарному суспільстві громадські організації етнічних спільнот або відсутні, або діють під жорстким контролем держави. Демократія надає свободу для самовираження і публічної діяльності, яку етнічні активісти насамперед спрямовують на організаційне гуртування своїх спільнот, захист їхніх прав, а також представництво інтересів в органах влади.

Етнічні спільноти як суб'єкти соціально-політичних відносин, як носії соціальних інтересів мають виразну специфіку, що позначається, зокрема, на характері тих інституцій, які представляють їхні інтереси. Добре відомо, що етнічні спільноти

є традиційною формою існування людського суспільства, при цьому вони постають чи не провідними суб'єктами державотворення упродовж багатьох віків. Разом з тим, етнічність є смислотворюючим чинником формування дуже різних недержавних культурно-організаційних інститутів, у яких уособлюється етнічний характер, ментальність та традиції різних народів. Виникнення цих інституцій зовсім не пов'язане з формуванням сучасного громадянського суспільства та його організаційними інфраструктурами – навпаки, їх існування скоріше перебуває у тісному зв'язку з тим етапом, що характеризується в соціології та філософії історії як традиційне суспільство. Йдеться про різноманітні інститути традиційного (звичаєвого) права, форми релігійних спільнот, господарські та побутові утворення взаємної допомоги та інші ланки мікросоціальності. Зазвичай у своєму первинному призначенні ці соціальні інституції мають різне і цілком конкретне призначення, пов'язане із задоволенням релігійних, культурних, правових, економічних та інших людських потреб. Але водночас в поліетнічних суспільствах вони можуть ставати тими механізмами, які формують, захищають та реалізують інтереси збереження етнічної самобутності.

Існування громадських організацій цілком можливе й за умов відсутності громадянського суспільства. У цьому разі громадська ініціатива прямо чи опосередковано ініціюється державною владою, і, відповідно, громадські об'єднання включаються до політичної системи як “гвинтики” партійно-державного механізму. Безперечно, за своєю сутністю подібні об'єднання мають істотно відрізнитися від об'єднань громадянського суспільства, хоча не можна відкидати й можливості їх поступової трансформації. Принаймні можливість існування подібних перехідних форм слід враховувати, аналізуючи мережі громадських інституцій, так званих перехідних суспільств, до яких сьогодні належить і Україна.

¹ *Лакер В.* История сионизма. – М.: КРОН–ПРЕСС, 2000. – С. 94.

² Там само. – С. 104.

³ Там само. – С. 111–112.

- ⁴ Там само. – С. 113–118.
- ⁵ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / *М.Панчук, В.Войналович, О.Галенко та ін.*; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – С. 36.
- ⁶ Там само. – С. 38.
- ⁷ Там само. – С. 35.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – С. 26.
- ¹¹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – С. 37–38.
- ¹² *Рябіка В.* Політико-правові аспекти становлення національної багатопартійності в Україні в умовах ринкових реформ // Наукові записки. – Вип.. 24. – К.: ІПіЕНД, 2003. – С. 213.
- ¹³ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – С. 114.
- ¹⁴ Цит. за: *Євтух В.Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997. – С. 8.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Гусев В.* Национальные меньшинства в планах построения Украинского государства (Центральная Рада, Гетьманщина, Директория о будущем евреев, поляков, русских и др.) // Еврейський світ. Альманах – 2002. Історико-культурологічний часопис / Еврейський Фонд України. Центр єврейських досліджень. – К., 2002. – С. 56.
- ¹⁷ Див.: Етнополітика в Україні. Документи та матеріали / За ред. чл.-кор. НАН України, д-ра істор. наук *В.Євтуха*. Держкомнацміграції України. – К., 1998. – С. 17–23.
- ¹⁸ *Рафальський О.О.* Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Поліс, 2000. – С. 305–306.
- ¹⁹ Еврейський світ. Альманах – 2004. – Історико-культурологічний часопис / Еврейський Фонд України. Центр єврейських досліджень. – К., 2004. – С. 17.
- ²⁰ ВЕК. Еженедельник Всеукраинского еврейского конгресса. – 2004. – № 17–18. – 18 мая. – С. 9.
- ²¹ *Гусев В.* Указ. соч. – С. 59.
- ²² *Котигоренко В.О.* Назв. праця. – С. 44–46.
- ²³ *Буценко А.* Радянське будівництво серед нацменшостей УРСР. – Х.: Вид. Оргістру ВУЦВК, 1928. – 25 с.
- ²⁴ Там само. – С. 24.

²⁵ Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 30.

²⁶ Ильин В. Последняя жатва. Сентябрь 41-го и финал еврейского земледелия на юге Украины // Зеркало недели. – 2005. – 5 ноября.

²⁷ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Х.: Изд. ЦКНацмен при ВУЦИК, 1927. – С. 47.

²⁸ Буценко А. Назв. праця. – С. 44–46.

²⁹ Рафальський О.О. Назв. праця. – С. 309.

³⁰ Харьков многонациональный / В.М.Духопельников, Л.И.Лойко, С.И.Посохов и др. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 234.

³¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – С. 57.

³² Чирко Б.В. Национальные меньшинства на Украине. – К.: Знание, 1990. – 24 с.

³³ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. – С. 74–76.

³⁴ Там само. – С. 4.

³⁵ Чирко Б.В., Беланова К.О. Чужа земля як рідна // Відродження. – 1993. – № 3–4. – С. 64.

³⁶ Табачник Д. Німецька громада в Україні: досвід минулого та сьогодні // Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – С. 117.

³⁷ Буценко А. Назв. праця. – С. 8.

³⁸ Глинський А. Национальные меньшинства в Украине. – Харьков – К.: Центриздат, 1931. – С. 30–32.

³⁹ Рафальський О.О. Назв. праця. – С. 307.

⁴⁰ Там само. – С. 164.

⁴¹ Кульчицький С. Демографические потери Украины в XX веке // Зеркало недели. – 2004. – 2 октября.

⁴² Єврейський світ. Альманах – 2004. – Історико-культурологічний часопис / Єврейський Фонд України. Центр єврейських досліджень. – К., 2004. – С. 106–107.

⁴³ Всеукраїнській болгарській асоціації – 10 років. – Одеса: Маяк, 2003. – С. 35.